

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИДА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ (XX АСР 70-80 ЙИЛЛАРИ МИСОЛИДА)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8016781>

Мирзалиев У.Б

*в.б.доцент, тарих фанлари б.б.и.ч. фалсафа доктори
Гулистон давлат педагогика институти*

Кличев У.А

тарих фанлари номзоди, Сирдарё вилояти педагогларни янги методикаларга ўргатиш миллий маркази, Ижтимоий-иқтисодий фанлар кафедраси мудири.

Ҳар бир давлат ўз аҳолисига эга бўлиб, унинг аҳолишунослик бўйича сиёсати ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир. Тарихнинг кўпгина даврларида аҳолишунослик билан алоқадор бўлган сиёсатни ўрганиш учун демографик тарих фани хизмат қилади. Аслида демография фанининг пайдо бўлганлигига икки юз йилдан ошган бўлса-да, демографик тарих ёш фанлардан бири бўлиб ҳисобланади. Демография сўзи грекчадан олинган бўлиб, *demos grapho* – замин, яъни аҳоли ҳақида ёзиш” деган маънони билдиради. Демографик тарих XX асрнинг иккинчи ярмида фан сифатида Ғарбий Европада шаклланди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ҳам ўзига хос аҳолишунослик сиёсати шаклланмоқда. Ўзбекистонда расмий демографик тарих 1897 йилдан, яъни ватанимиз ҳудудининг бир қисмида ўтказилган аҳолини рўйхатдан ўтказишдан бошланди. Шу кунгача жами аҳолини рўйхатдан ўтказиш мамлакатимизда олти марта (1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 йй.) амалга оширилган. Бу каби аҳолишунослик статистикаси бўйича Ўзбекистонда демографик тарих фани ривожини учун хизмат қиладиган кўп манбалар мавжуд бўлиб, тарихчилар улардан етарли фойдалана олишлари зарур [1]

Ўзбекистон барча тарихий босқичларда ўзининг демографик ҳолати билан алоҳида ажралиб турган ва ўзига хос йўлларни босиб келмоқда. Аммо совет даврида ўзбек халқининг хусусиятлари мутлақо эътиборга олинмаган эди. Мустақиллик шарофати билан бу масала давлат эътибори марказидаги муммолардан бирига айланди.

Бугунги куннинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб Сирдарё вилояти ҳудудидаги тарихий демографик жараёнларни ўрганиш зарурияти

ҳисобланади. Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганларидек: “Модомики ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур” [2].

Инсоният пайдо бўлганидан то ҳозирги даврга қадар бир қанча тарихий даврларни босиб ўтди. Ҳамма даврларда ҳам аҳоли билан боғлиқ муаммолар долзарб мавзу бўлиб келган. Чунки аҳоли ҳам асосий ишлаб чиқарувчи куч, ҳам истеъмолчи сифатида жамият тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Хусусан, Сирдарё вилояти республикамиз иқтисодиёти ўз салоҳиятига эга вилоятлардандир.

Сирдарё вилояти 1963 йил 16 февралд ташкил топди. Унинг майдони 4,2 квадрат километрни ташкил қилиб, 36 миллат вакиллари истиқомат қилишади. Сирдарё вилояти Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятида ўз улушига эга. 1956 йилда кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш тўғрисида ҳукумат қарори чиққанидан сўнг, 1970 йилларгача Сирдарё ва Жиззах чўлларини ўзлаштириш мақсадида чекка ўлкалардан кўплаб аҳоли кўчиб кела бошлади. Жумладан, Фарғона, Андижон, Наманган вилоятларидан ва Тожикистондан аҳоли кўчиб келиб ўрнашдилар.

1964 йил 1 январ ҳолатида Сирдарё вилоятида 617, 1 минг шаҳар, 475,2 минг қишлоқ аҳолисига тўғри келади [3].

Мустабид совет тузуми халқни бир қолипда ушлаш сиёсатини олиб бориб, аҳолини анча мураккаблиқларга дучор қилди. Собиқ Иттифоқ саноатга ёрдам бериш баҳонаси билан, кўпгина кишилар марказдан Ўзбекистонга, шу жумладан Сирдарё ва Жиззах вилоятлари ҳудудларига кўчирдилар. Аҳолининг кўчиб келувчиларни ҳам, кўчиб кетувчиларни ҳам чеклаш имкониятига эга эмас эдик.

Аҳоли сонининг кўпайиб бориши билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш асосий ва муҳим масала эди. Сирдарё вилояти 1970-1980 йиллар оралиғида аҳолиси тез ўсиб 125-134 фойизни ташкил қилар эди [4]. Шу жиҳатдан аҳоли сонига эътиборни қаратсак.

1970 йили Сирдарё вилоятида аҳоли сони 343 минг, бўлган бўлса 1979 йили 449 мингни ташкил қилган [5].

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятларини кўп жиҳатдан белгилаб берувчи муҳим омиллардан бири – аҳолининг,

бинобарин, меҳнат ресурсларининг табиий жиҳатдан тез ва барқарор суръатлар билан ўсиб боришидир. Сирдарё вилояти меҳнат ресурслари билан юқори даражада таъминланган минтақалар жумласига киради. 1970 йилга келиб Сирдарё вилояти аҳолиси 737 минг кишини ташкил қилиб, шундан 173 минг киши шаҳар, 564 минг киши қишлоқ аҳолисига тўғри келган эди.

Маълумки, Сирдарё вилояти аҳолисининг асосий қисми қишлоқ жойларда яшайди ва асосан деҳқончилик билан шуғулланади. Аҳоли таркибида 60 фоиздан кўпроғи болалар, ўсмирлар, 25 ёшгача бўлган йигит-қизлардир. Табиийки, бу ҳол, ўз навбатида, халқ хўжалиги олдига кўшлаб муаммоларни кўндаланг қилиб қўяди. Вилоятга асосан меҳнат ресурслари бошқа ҳудудлардан олиб келина бошлади. Бу эса, ўз навбатида, ҳам салбий, ҳам ижобий муаммоларни ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллади. Лекин яна бир нарсани таъкидлаш лозимки, вилоятга капитал маблағлар кам ажратилганлиги ўзининг аксини бера бошлади. Бу маҳаллий аҳолига паст назар билан қараш аксини берган. 1987 йилда Ўзбекистонда аҳоли жон бошига ажратилган капитал маблағлар 1980 йилги даражанинг 85,6 фоизини ташкил этди. Бу кўрсаткич шу йилларда иттифоқ бўйича 22,6, Россияда – 26,1, Беларусда – 43,2, Қозоғистонда – 15, Грузияда – 31,2, Озарбайжонда – 25, Литвада – 55,1, Латвияда – 29,5, Тожикистонда – 8,6, Туркманистонда – 12, Эстонияда – 18,9 фоизга ошди [6].

Марказдан туриб ана шундай йўл билан моддий ва молиявий ресурсларни нотўғри тақсимлаш оқибатида вилоятнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт даражаси анча ночор аҳволга тушиб қолди. Бундай ижтимоий адолатсизликдан иборат камситишларга, камчиликлар ва нохушликларга йўл қўймаслик учун мавжуд демографик жараённи чуқур ўрганиш ва шу асосда уни тўғри башорат этиш жуда катта аҳамиятга эга эди. Бироқ, 70-йилларгача бўлган даврлардаёқ «иқтисодий зиддиятлар кучайиб бораётгани, амалдаги хўжалик юритиш механизми мазкур зиддиятларни бартараф этишга ноқобиллиги яққол намоён бўла бошлаган эди».[7]. Иқтисодиётни бошқариш соҳасида кенг кўламдаги ишлар авж олдирилди, хўжалик ҳисобидаги муносабатларни кучайтиришга ва хўжалик механизмини такомиллаштиришга қаратилган бир қанча тажрибалар ўтказилди. Афсуски, маъмурий-буйруқбозлик тизими мавжуд бўлган бир шароитда амалга оширилган бу тадбирлар самарасиз бўлди, чунки халқ хўжалигини бошқариш нодемократик мажбурлаш характерида эди.

Иқтисодиётга партиявий раҳбарлик ва унинг ҳаддан ташқари мафқуралаштирилгани доирасида сўнги ўн йиллар мобайнида қабул қилинган ва мавжуд имкониятларни ҳисобга олмаган кўпгина дастурлар иқтисодий қарама-қаршилиқларни кучайтириб юборди. Натижада, иқтисодиётни батамом издан чиқариб, моддий ва молиявий тақчилликни юзага келтирди, бу эса хўжалиқнинг тобора янги-янги соҳаларини ўз қомига тортиб, сиёсий, ижтимоий, мафқуравий соҳаларда, миллатлараро муносабатлар соҳасида зиддиятларни янада чуқурлаштирди.

Иқтисодий инқирознинг кучайиб боришининг бундай аҳволга тушиб қолганликнинг ҳақиқий сабабларини очмасдан туриб, уни бартараф этиш йўллари топиш мумкин эмас. Бунинг сабаблари эса кўп бўлиб, улардан энг асосийлари – мамлакат тараққиётига омилкорлик билан раҳбарлик қилинмаганлигида, ишлаб чиқаришнинг устувор тармоқларини алоҳида ажратмасдан, халқ хўжалигининг барча соҳаларини бир вақтнинг ўзида ривожлантириш тўғрисида нотўғри қарор қабул қилнганлигида, ишлаб чиқариш муносабатлари соҳасидаги ўзгаришларни яхши идрок қилиш учун халқнинг маънавий-руҳий жиҳатдан етарли даражада тайёр эмалигидадир.

Инқироз сабаблари ва омилларини тўлиқ тасаввур этмаган ўзгартиришларнинг аниқ-равшан дастурга эга бўлмаган, ижтимоий-иқтисодий оқибатларин чуқур асосланмаган ҳолда устун йўналишлар бўйича қаттадан-қатта режаларни ишлаб чиқиш иттифокнинг аввалги раҳбариятига хос хусусият эди.

Марказда ишлаб чиқилган дастурлар ва ислохотга оид чора-тадбирларда миллий республикаларнинг манфаатларини иқтисодий, ижтимоий-демографик, миллий-этник хусусиятларини ҳар томонлама эътиборга олинмасдан келинди. Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш масаласида жиддий хатоликларга йўл кўйилди. 1970-1985 йиллар давомида Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг ўсиши асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўсишидан тўрт баравардан зиёд ошиб кетди ва 1985 йилга келиб, иттифокдаги барча меҳнат ресурсларининг 6 фойизига эга бўлган Ўзбекистонда иттифок асосий ишлаб чиқариш фондларининг атиги 3,5 фойизи мавжуд эди [8].

Вилоятда аҳолининг иш ўринлари билан таъминланиш даражаси бўйича республикада ўз ўрнига эгадир. Ижтимоий ишлаб чиқариш меҳнатга лаёқатли аҳолининг барчасини иш билан таъминлай олмади. Натижада, меҳнат ресурсларининг бир қисми шахсий ва уй меҳнати доирасида қолиб кетди. Қишлоқдаги қоқоқ ижтимоий тизимнинг 70-80 йилларда сақланиши

барқарор эканлиги ташвишлидир. Масалан, қўл меҳнати билан банд бўлган колхозчиларнинг салмоғи вилоятда 70-йиллар бошларидаги 71,4 фоиздан, 1985 йилда 87,7 фоизга ортди. Шу йиллар давомида ўзбек қишлоғида бирор-бир сезиларли силжиш юз бермади [9].

Вилоятнинг собиқ шўролар даврида бошидан кечирган барча ишлатларнинг сабаби буйруқбозлик – маъмурий тизимнинг олиб борган **Нино** ? сиёсатидир. Бу даврда илмий асосланмаган катта-катта қурилишларга кўпроқ аҳамият берилди. Кўплаб вилоятдаги ерлар ўзлаштирилди. Аммо шўролар даврида ғалла муаммосини ҳал эта олмади. Айниқса, қўриқ ерлар, жумладан, вилоят ерларига «буюк кўчиш» оқибатида ноқоратупроқ ерлар кимсасиз чўлу биёбонга айланиб қолди. Ана шу маблағлар ноқоратупроқ ерларнинг ўзини тиклашга сарфланганда, жуда оқилона иш бўлган бўлар эди. 70-80-йиллар бошларида Байкал-Амур магистрали қурилишига минг-минглаб одамлар сафарбар этилди. Вилоят аҳолиси ҳам бу жараёнга мажбуран жалб қилинди. Бу эса ўзини оқламади. Ана шундай кўп сармоя талаб қилган тадбирлар тегишли натижа бермай, иқтисодийни ҳалокат ёқасига келтириб қўйганлигини тушуниб етмаган вилоят маҳаллий раҳбарлари ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун марказдан келган ҳар қандай буйруқни сўзсиз бажаришга одатланган ҳолда у ёки бу афзалликларга эга бўлишдек ишлатли амалиётни қўллар эдилар. Вилоятда турар-жой, болалар боғчалари, шифохона ва бошқа хизмат кўрсатиш соҳаларига кам маблағ сарфланди.

Малакали ишчилар етишмаслигига ва уларнинг уй-жой, маданий-маиший муассасалар билан етарлича таъминланмаганлиги маълум бир салбий оқибатлар юзага келишига сабаб бўлди.

Вилоятда ишлаб чиқарувчи кучларни ўстириш муаммоси блан бр каторда меҳнатга лаёқатли кишиларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва жалб қилиш ҳам меҳнат ресурсларининг ҳолатини белгилайдиган омиллардандир. 80-йилларга келиб, вилоятда иш билан таъминлаш муаммоси кучайган давр эди. Бундай аҳволнинг сабаблари турлила бўлиб, у сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳамда маънавий соҳалар билан чамбарчас боғлиқдир. Бироқ, энг асосийси, унинг илдиэларини ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришдан қидириш керак.

Кейинги ўн йилликларда саноат корхоналарининг анчагина қисми асосан шаҳарларда қурилди. Бироқ бу корхоналарда кимлар ишлаши, қандай мутахассислар кераклиги ва уларни қаердан олиб келиш билан боғлиқ масалалар энг охирида ҳал қилинар эди. Мана шундай шароитда меҳнат

ресурсларидан фойдаланишда аҳолининг меҳнат малакаси катта аҳамиятга эга. Асосан бу корхоналарда маҳаллий миллат вакиллари жуда камчиликни ташкил қилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Сирдарё вилояти ҳудудидаги шаҳарларда кишлоқ хўжалиги билан банд бўлган шаҳарликлар салмоғи каттадир. Мустақиллик йилларида Сирдарё вилояти шаҳарларида аҳолининг салмоғи тубдан кўпайди. Вилоят ҳудудида меҳнат ресурсларининг асосий қисми кишлоқларга тўғри келади.

Кўпгина тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатдики, ўзбек ёшларининг бошқа жойларга бориб яшашга иштиёқманд эмаслиги уй-жой масаласини ҳал қилиш имкониятининг йўқлиги билан боғлиқ. Бундай вазият, умуман, республика учун ҳам, айрим олинган йигит-қиз-кишлоқ аҳолиси учун ҳам жиддий қийинчиликлар туғдирмаслиги мумкин эмас. Ҳолбуки, уларнинг ҳар бештасидан бири (21,6 фоиз) уй-жой билан таъминлансаларгина шаҳарга кўчиб боришга рози бўлган [10]. Аммо республикамизда бундай шароит яратиб бериш учун собиқ иттифоқ даврида имконият етарли эмас эди. Чунки уй-жой таъминоти бўйича Ўзбекистон Иттифоқда охириги ўринлардан бирида бўлиб, ҳар бир шаҳар аҳолисига 1980 йилдан 1986 йилгача турар-жой майдони 9,6 м.кв.дан 11,1 м.кв.га ошган бўлса, Иттифоқ бўйича – 13,1 м.кв.дан 14,1 м.кв.гача; Латвияда – 15,7 м.кв.дан 16,7 м.кв.гача; Эстонияда эса 16,0 м.кв.дан 17,6 м.кв.гача ошди.

Турар жой масаласининг энг муҳим муаммоларидан бири бўлган «замонавий» уй-жой ва мавзеларни барпо этаётган меъморлар ва лойиҳачиларга нисбатан маҳаллий аҳолининг талаби ва шикояти йилдан-йилга ошиб борарди. Иттифоқ даврида яратилган лойиҳаларнинг барчасида оилаларнинг демографик таркиби, ўзбек миллатининг ва бошқа маҳаллий аҳолининг миллий-маиший анъаналари умуман ҳисобга олинмаган.

Аҳолини турар-жой билан таъминлаш даражаси меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш ва ишчилар кўнимсизлигини барқарорлашда муҳим омил ҳисобланади. Бу борада собиқ иттифоқ даврида аҳолини уй-жой билан таъминлаш Сирдарё вилоятида ҳам оғир аҳволда эди. Сирдарё вилоятида кишлоқ хўжалигида банд бўлган ҳар бир кишига ўртача 2,5 га ер тўғри келган.

Меҳнат ресурсларини режли асосда ҳудудий қайта тақсимлашнинг бошқа бир тури – аҳолини оилавий кўчиришдир. Бундан мақсад, асосан, кўпинча хўжалик мақсадларид янгидан ўзлаштирилаётган, шунингдек,

суғориладиган ва заҳи қочирилаётган ерларда ташкил этилган колхоз ва совхозларни кадрлар билан таъминлашдан иборат эди.

Меҳнат ресурслари ортиқча бўлган районлардан меҳнат ресурслари танқис бўлган жойларга режали асосда уларни қайта тақсимлаш ишлари турли хил йўллар, чора ва тадбирлар асосида жадаллик билан олиб борилди. Бироқ, Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбекларни бошқа жойларга кўчириш унчалик осон бўлмади. Чунки, ўз аجدодлари қадимдан яшаб келган жойларга боғланганлик, кўчиб юришга мойилликнинг йўқлиги республика аҳолисига хос хусусият бўлиб, камдан-кам ҳоллардагина бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрган.

Иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожланиш йўллари хамда қўпол хатолар ва янглишишлар аниқ тизим хамда ҳудудий сиёсатнинг йўқлиги, умуман хўжаликни бошқариш тизимининг бузилганлиги натижасида иқтисодиёт бутунлай издан чиқди. Мана шундай шароитда иттифоқдаги барча халқлар учун хос бўлган қашшоқлик, тушкунлик, она заминдан, мулкдан, маданиятдан бегоналашиш Сирдарё вилояти халқи қисматига хам ёзилган эди.

Оқибатда, турли хил чалғитишлар, алдов ва катта ваъдалар билан бошқа халқлар қатори минг-минглаб ўзбек оилалари хам бегона юртларга кўчирилдилар. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, одамларни бошқа жойларга кўчиши билан боғлиқ меҳнат шартномалари тузишга ундовчи сабаблар жуда хам турли-тумандр. Бировларни янги қурилишлардаги меҳнат романтикаси жалб қилган бўлса, бошқалар ваъда қилинган катта маош ва имтиёзлар кетидан боришди. Баъзилар ўзининг кўчишини ишга жойлашишнинг у ёки бу масаласи билан боғлайдилар. Шунингдек, маданий-маиший ва турар-жой шартларини яхшилаш, шахсий турмушини йўлга қўйиш, оилавий келишмовчиликларни ҳал қилиш каби омиллар хам кўчишга ундовчи сабаблар жумласига киради.

Янги ерларнинг ўзлаштирилиши, саноат тармоқларининг вужудга келтирилиши ва ривожлантирилиши туфайли вилоятдаги шаҳарлар ва бошқа аҳоли пунктлари ривож топди, уларнинг аҳолиси кўпайди. Сирдарё вилоятидаги Янгиер, Гулистон, Ширин каби шаҳарлар янги ерларни ўзлаштириш ишлари бошланганидан сўнг, асосан миграция туфайли вужудга келган [11].

Хулоса сифатида шуни айтиш лозимки, собиқ иттифоқ даврида меҳнат ресурсларини тақсимлашда кўпгина камчиликларга йўл қўйилди. Мустақиллик туфайли Сирдарё вилоятида меҳнат ресурсларидан

фойдаланиш соҳасига давлат этибори қаратилиб, халқнинг турмуш шароити яхшиланди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Юсупов Р.К., Джамолова З.Ф. Ўзбекистон демографик тарихини ўрганиш муаммолари. // тарих фанининг долзарб муаммолари. Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд, СамДУ нашри, 1997. 91-94 бетлар.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келжак йўқ. – Т.:Шарқ, 1998. – Б.24.
3. Сирдарё вилояти ДА, 95-фонд, 1-руйхат, 17-иш, 21-в.
4. Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари.- Т.:Университет, 1992.- 6-б.
5. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1984 г. – 201-б.
6. Миллатлараро муносабатлар маданияти ва байналмилал дунёкараш. Ўқув қўлланма. – Т.:Ўзбекистон, 1993. 67-б.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзиг хос йўли. – Т.:Ўзбекистон, 1993. 10-б.
8. Бекметов Э. Халқлар ҳамкорлиги ва иқтисодий алоқалар. – Т.:Меҳнат, 1992. – 25-26-б.
9. Мусаев Б. Ишчилар синфи миллий кадрларининг шаклланиши. // Инсон ва сиёсат. 1991. №12. – 12-б.
10. Мусаев Б. Ишчилар синфи миллий кадрларининг шаклланиши. // Инсон ва сиёсат. 1991. №12. – 14-б.
11. Аҳмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари. – Т.:Ўзбекистон, 1991.- 66-бет.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автором рассматривается экономическая политика советского государства на примере Сирдарьянской области.

SUMMARY

The author of this article analyzes the history of its division into economic areas as well as the formation of economic are Sirdarye during the Soviet rule